

RAVZATU’S-SELÂTÎN ADLI ESER IŞIĞINDA BÜYÜK SELÇUKLULAR

GREAT SELJUKS IN THE LIGHT OF THE WORK TITLED RAWZAT AL-SALATÎN

Sonay ÜNAL* Öz

Tarih boyunca birçok Türk devleti kurulmuştur. Bu devletlerin en önemlilerinden biri de Büyük Selçuklu Devleti'dir. Adını Dukak'ın oğlu Selçuk'tan alan bu devleti konu edinen birçok çalışma günümüze ulaşmış kaynaklardan faydalanılarak yapılmıştır. Mehmed Fuad Köprülü'nün 1927 senesinde Hayat Mecmuası'nda kaleme aldığı "Heratlı Fahrî ve Tezkiresi" başlıklı, iki sayfadan oluşan çalışmasında Ravzatu's-Selâtîn adlı eserde Büyük Selçuklu Devleti'nin yöneticileri ile ilgili kıymete hâiz bilgilerin varlığından bahsedilmektedir. Alanyazında bu yönde bilgi var olmasına rağmen bu eser şu ana kadar müstakil bir incelemeye konu olmamıştır. Büyük Selçuklu tarihi açısından önem arz eden kaynakların sınırlı olması adı geçen bu eseri fazlasıyla değerli kılmaktadır. Bu sebeple Fahrî-i Herevî tarafından hicrî onuncu yüzyılda kaleme alınmış olan söz konusu eser bu çalışmada irdelenerek literatüre katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ravzatu's-Selâtîn, Selçuklular, Selçuk Bey, Sultan Mahmûd-ı Gaznevî, Alparslan, Nizâmülmülk, Melikşâh, Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer, Şiir ve Edebiyat

Keywords

Rawzat al-Salatin, Seljuks, Seljuk Beg, Sultan Mahmud-ı Ghaznavi, Alp Arslan, Nizam al-Mulk, Malikshah, Barkyaruq, Muhammad Tapar, Sanjar, Poem and Literature

Abstract

Many Turkish states have been established throughout history and one of the most important of these states is the Great Seljuk Empire. Many studies on this state, whose name stems from Duqaq's son Seljuk, have been conducted by using the resources that have reached today. In his two-page work titled "Fakhri from Herat and His Tadhkirah" written by Mehmed Fuad Köprülü in Hayat Mecmuası, 1927, it is mentioned that Rawzat al-Salatin incapsulates valuable information about the rulers of the Great Seljuk Empire. Although there is information in this direction in the literature, this study has not been the subject of an independent examination so far. The limited resources, which are substantial in terms of the history of the Great Seljuks, make this study very valuable. Therefore, the study in question, which was written by Fakhri Haravi in the tenth century of Hijri, has been examined in this article and strived to contribute to the relevant literature.

*Dr., Karamanoğlu
Mehmetbey Üniversitesi
sonay.unal@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-8650-4311
Karaman/TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 19/04/2021

Kabul Tarihi: 05/07/2021

Giriş

Şüphesiz, Büyük Selçuklu Devleti en önemli Türk devletlerinden biridir. Önemli bir Türk devleti olmasına rağmen günümüze ulaşmış dönem kaynaklarının yetersizliği bu devletin ilk dönemleri üzerine yapılan çalışmaları zayıf kılmaktadır. Yani yapılan araştırmalar istenen nitelikte ve nicelikte değildir. Bu Türk devleti ile ilgili çalışmaların yetersizliği bu sahada kalem oynatmış önemli tarihçilerimiz tarafından da dile getirilmiştir. Çalışmaların yeterli ölçüde olmamasının nedenleri ile ilgili birkaç gerekçe sunmak mümkündür. Bunlar: yaptıkları fetihler neticesinde geniş bir coğrafyayı kendi şemsiyesi altında toplamış olan Selçukluların dönem kaynaklarının farklı dillerde hatta dillerin farklı lehçelerinde kaleme alınmış olması; Moğolların eğitim-öğretim merkezlerini yakıp yıkması ve edebiyatçıları, âlimleri, kitapları ortadan kaldırması; muhtelif musibetlerden ötürü bilhassa Moğol saldırısından dolayı, dikkate değer olamayan birkaç küçük edebî ve ilmî merkezlerin dışında, dönem kaynaklarını muhafaza edebilecek bir yer kalmaması vs. şeklinde sıralanabilir (Zebîhullâh-i Sâfâ, 2003, s. 41-42). Büyük Selçuklu Devleti'ni konu edindiği tespit edilmiş birkaç kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklardan biri de Fahrî-i Herevî tarafından 958-962/1551-1554 yılları arasında yazılmış olan *Ravzatu's-Selâtin* adlı eserdir. Çalışmanın içerisinde Büyük Selçuklu Devleti ile ilgili çok önemli bilgiler yer almaktadır. Genel olarak şair hükümdar ve devlet adamlarının hayat hikâyelerini ve şiirlerini içeren bu eserin Türkiye kütüphanelerinde şu an için tespit edilmiş bir yazması mevcuttur. Hem Abdurresûl Hayâmpûr'un ve hem de Hüsâmeddîn Râşidî'nin tenkitli neşirleri bu çalışmada esas alınmıştır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan 4097 numaralı mecmuanın içerisinde 267b -275b varakları arasında yer alan yazma nüshası da temin edilmiş ve el altında bulundurulup çalışmada yararlanılmıştır.

Eserde Büyük Selçuklularla İlgili Bilgiler ve Değerlendirmesi

Selçuk Bey'in Oğulları

Türklerin İslâmî dönemde kurdukları en mühim devletlerden birisi Büyük Selçuklu Devleti'dir. Fakat bu önem arz eden Türk devletinin ilk devreleri hakkında mevcut kaynaklarda yeterli ölçüde bilgi yoktur. Var olan bilgiler de birbirleri ile son derece çelişkilidir. Dönemle ilgili fazlaca kaynağın bulunmaması ve olanların da günümüze intikal etmemiş olması bu sahayı sığ bırakmaktadır (Solmaz, 2019, s. 345). Belirtmek gerekir ki mevcut kaynaklar dışında şimdiye kadar adı zikredilmeyen *Ravzatu's-Selâtin*'de de hakkında sınırlı bilgiler olan Selçuk ailesinin ilk mensupları üzerine dikkate değer malumatlar verilmektedir. Bu husustaki malumatları vermeden evvel Büyük Selçuklu Devleti'nin oluşum sürecinde önemli hizmetleri olmasına rağmen kurucuları üzerinde layıkıyla durulmamış olduğunu İbrahim Kafesoğlu teessüfle dile getirmiştir. Selçuklu ailesiyle alâkalı bilgileri mevcut kaynaklara bağlı olarak kaleme alan İ. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları" adlı makalesinde dağınık ve bir o kadar da noksan bilgiler olması hasebiyle müphem kalmış olan bu mevzuyu özetle şöyle açıklamaktadır: "Selçuklular hakkında doğrudan doğruya Selçuklu âilesinden neşet ettiği için en mühim kaynağımız *Meliknâme*'nin bize intikal eden kısımlarında Selçuk'un dört oğlu bulunduğu tasrih edilmekte, fakat üçünün adı verilmektedir: Mikâil, Mûsâ, Arslan. *Meliknâme*'den naklen *Ravzatu's-Safâ*'da Selçuk'un oğullarından birinin genç

yaşta öldüğü bildirilmiştir. İmâdüddîn İsfahânî'nin Selçuklu tarihine ve *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*'ye göre de Selçuk'un dört oğlu vardır: Mikâil, Mûsâ, İsrâil (Arslan) Yabgu, Yınal. İbn Funduk'un *Târîh-i Beyhak* adlı eserinde de bu sayı dördtür: Mikâil, Mûsâ, Yabgu (Arslan) ve Yûsuf. Râvendî ise şu isimleri zikreder: Mikâil, Mûsâ Yabgu, İsrâil, Yûnus. Muahhar olmakla beraber Tuğrul Bey'in veziri İbn Hassûl'ün bugün kaybolmuş tarihinden faydalandığı anlaşılan Hamdullah-i Müstevfî *Tarih-i Güzide*'sinde: Mikâil, Mûsâ, İsrâil ve Yûnus adlarını saymıştır. *Enîsü'l-Kulûb*'da: Mikâil, İsrâil, Mûsâ Yabgu, Yûsuf Yınal; *Anonim Târîh-i Âl-i Selçuk*'da: Mikâil, İsrâfil, Mûsâ, Yûsuf, Yûnus; *Câmiü't-Tevârîh*'in II. cildinde de: Mikâil, Mûsâ Yabgu, İsrâil, Yûsuf, Yûnus; *Mûsâmeretü'l-Ahbâr*'da: Mikâil, İsrâil, Mûsâ, Yûnus, bir de Ahmed isimleri sıralanmıştır" (1958, s. 117-118).

Görüldüğü gibi Selçuk Bey hayatta iken vuku bulmuş olan hadiseler hakkında kafî bilgilere sahip değiliz. Yukarıda kaydedilenlerden anlaşılacağı üzere Selçuk Bey'in dört oğlu mu yoksa beş oğlu mu olduğu üzerine de tam bir ittifak mevcut değildir. Hatta *El-Kâmil Fi't-Târîh ve Târîh-i İbnü'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbârü'l-Beşer)* gibi bazı kaynaklarda Selçuk Bey'in üç oğlu olduğu aktarılmıştır.¹ Farklılık arz eden bu hususlara dair İ. Kafesoğlu, Selçuk'un Yusuf ile birlikte dört oğlu olduğu düşünülürse kaynaklarda zikredilmiş olan Yûnus ve Yûsuf adlarının birbirinden devşirilmiş olabileceğini ve *Anonim Târîh-i Âl-i Selçuk* ile *Câmiü't-Tevârîh*'de Yûnus'un beşinci evlat gibi gösterilmesinin bir hata olduğunu savunmaktadır. Bu sebeple de dördüncü oğul olarak Yûnus ve Yûsuf tek bir isim olarak ele alınmalıdır. İlaveten İ. Kafesoğlu'na göre *Mûsâmeretü'l-Ahbâr*'da geçen Ahmed adının da bir hatadan kaynaklandığı âşikârdır (1958, s. 118-121).

İ. Kafesoğlu'nun Yusuf ve Yûnus adları için ileri sürdüğü görüşü İsrâil ve İsrâfil isimleri için de öne sürülebilir. Bilindiği üzere günümüze ulaşan kaynaklarda İsrâfil ya da İsrâil adları geçmektedir. Bununla beraber hiçbir yerde her iki isme aynı anda tesadüf edilmediği düşünülürse adların tek bir kişi için kullanıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Söz konusu isimlerin hem yazılış hem de okunuş olarak birbirine yakın olması kaynaklarda farklılığa sebebiyet vermiş olmalıdır.

Ravzatu's-Selâtin'de Selçuk'un babasının kim olduğunun üzerinde durulmaksızın Ebû'l-Alâ b. Ahmed'e ait *Târîh* ismiyle bilinen eserden şöyle nakledilmektedir: "Selçuk'un soyu otuz dört kuşak geriye Türk olan Efrâsiyâb'a uzanmaktadır. Selçuk, Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin esaretinde öldü. Onun Mikâil, İsrâfil,² Mûsâ ve Yûnus adında dört oğlu vardı. İsrâfil'in ise iki oğlu vardı. İki oğlundan biri olan Çağrı Bey, Irak topraklarının tamamını ele geçirip bu topraklara yirmi sene hükmetti. Yetmiş yaşına

¹ Her iki eserde de 107 yaşında Cend'de öldüğü kaydedilen Selçuk'un oğullarından Arslan, Mikâil ve Mûsâ adları bildirilmiştir. Bkz. İbnü'l Esîr, 1991, C.9, s. 362; İbnü'l Verdî, 2017, s. 21.

² İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan nüshada İsrâfil olarak kayıtlı olan bu isim diğer nüshada yani Paris Milli Kütüphanesi'nde Edgard Blochet'in hazırladığı ulusal kütüphane kataloğunun birinci cildinin 320 numaralı yazma nüshasında İsrâil olarak kayıtlı olduğunu Hayyâmpûr *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin* adlı çalışmasında dipnotta belirtmiştir. Bkz. Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 11; Hüsâmeddîn Râşidî'nin tenkit ettiği *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı çalışmasında adı geçen isim sadece İsrâfil olarak kaydedilmiştir. Bkz. Fahrî-i Herevî, 1347/1968, s. 14-15.

kadar yaşadı ve 455/1063'te ebedî dünyaya göçtü" (Fahrî-i Herevî, 1038/1628, vr. 768-768b; 1345/1966, s. 11-12; 1347/1968, s. 13-14).

Görüldüğü üzere Selçukluların atası olan Selçuk ile ilgili ortaya konan malumatlar son derece kısıtlı ve muhtasardır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Fahrî-i Herevî'nin dönemi itibariyle birinci elden kaynak niteliği taşıyan ancak günümüze ulaşmadığı için muhtevası hakkında bilgi sahibi olamadığımız Ebû'l-Alâ b. Ahmed'in eserinden görerek Selçuk'un Mikâîl, İsrâfîl (Arslan), Mûsâ ve Yûnus adında dört oğlu olduğu şeklindeki bilgi kısmen ihtilafli olan diğer kaynaklardaki bilgilerle örtüşmektedir. Var olan malumatları destekler nitelikte olması eseri dikkate değer kılmaktadır. Bu bağlamda Selçuk'un soyunun otuz dört kuşak geriden babadan babaya Türk olan Efrâsiyâb'a³ kadar uzandığı bilgisi başka kaynaklarda da geçmektedir (Hamdullah-i Müstevfî, 1339/1960, s. 426; Nizâmülmülk, 1999, s. 7; Abû'l-Farac, 1987, s. 299). Ancak Selçuk'un, Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin esaretinde öldüğü yönünde ilk kez telaffuz edilen bilgi şu an için tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir.

Belirtildiği üzere Fahrî-i Herevî'nin eserinde Selçuk'un, Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin esaretinde öldüğü nakledilmiştir. Belirtmek gerekir ki, günümüze ulaşmış kaynaklarda bu yönde bir hadise kaydedilmiştir. Ancak anlatılardaki kişi Selçuk değil, İsrâîl adıyla da anılan "Yabgu" unvanlı Arslan'dır. Kaydedilenlere göre savaş meydanlarındaki olağanüstü meziyetleri dolayısı ile herkesin çekindiği Selçuklu reislerinden Arslan Yabgu, Sultan Mahmûd-ı Gaznevî tarafından (ziyafet için davet edilip) hile ile esir edilmiş ve esarete iken ölmüştür.⁴ Görünen o ki Fahrî-i Herevî, Selçuk'un esaretini Arslan Yabgu'nun esareti ile karıştırmıştır ya da müellif henüz bilinmeyen farklı bir olaydan bahsetmiştir.

Selçuk Bey'in Torunları ve Faaliyetleri

Yukarıda belirtildiği üzere *Ravzatu's-Selâtin*'de İsrâîl'in Tuğrul ve Çağrı olmak üzere iki oğlunun olduğu bildirilmekte ve Çağrı Bey'in Irak topraklarının tamamını yirmi yıl boyunca yönetmeye muktedir olduktan sonra 455/1063 yılında hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Bazı kaynak ve araştırmalarda ise Tuğrul ve Çağrı, İsrâîl'in değil mücadeleler esnasında ölmüş Mikâîl'in evlatları olarak geçmektedir. Ailenin başında ise

³ Yusuf Has Hâcib ve Kaşgarlı Mahmûd'un on birinci yüzyılda yazdıkları eserler başta olmak üzere pek çok kaynağa göre Efrâsiyâb, büyük Türk hakani olan Alp Er Tonga ile aynı kişidir. Ancak bu noktada karşıt görüşler de bulunmaktadır. Bkz. Saadettin Gömeç, 2000, s. 206-210; Türker & Özen, 2017, s. 346-348; Bu isim Avesta'da "Frangrasyon", "Frangrasiyağ", Pehlevice "Frâsiyâb" "Ferâsiyâb", "Ferâsiyâk", "Ferâsiyâv", Farsça'da "Efrâsiyâb (Ferâsiyâb)" olarak geçmektedir. İran padişahları ile savaşmış büyük Turan kumandanı Efrâsiyâb, Ferîdun'un üç evladından biridir ve Tûr (Tûc)'un soyundan gelmektedir. Ayrıca Şahnâme'ye göre Peşeng'in oğlu olan Efrâsiyâb'ın Gersîvez ve Eğrîres adında iki kardeşi vardır. Bkz. Yıldırım, 2006, s. 268-271.

⁴ Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin emriyle bir kaleye hapsedilip çadırları yağmalanan Arslan Yabgu'nun aile fertleri ve kavmi Ceyhun Nehri'nin karşı yakasına geçirilmiştir. Horasan'ın muhtelif yerlerine dağıtılarak vergi tahakkuk edilmiştir. Arslan Yabgu'ya mensup iki binden fazla şahıs vergi memurlarının zulmü ve çocuklarına el uzatmaları üzerine buradan ayrılıp Kirmân'a doğru yola çıkmışlar, oradan da İsfahân'a gitmişler. İsfahân hâkimi Alâüddevlî ile aralarında savaşlar cereyan edince oradan da Azerbaycan'a gitmişlerdir. Bkz. İbnü'l Esîr, 1991, C.9, s. 363; Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin Arslan Yabgu'yu tevkif etmesi hadiseden sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler Oğuzlar'ın (Selçuklu ailesinin) fiili reisi olmuşlardır. Bkz. Özaydın, 1991, s. 403; Sevim, 1993, s. 183-184.

Yabgu sıfatıyla amcaları Arslan (İsrâîl)'ın bulunduğu ifade edilmektedir (Kafesoğlu, 1958, s. 118). Fahrî-i Herevî'nin eserinde bu konuda yer verdiği bilginin soy kütüğüne uygun düşmediğini söylemek gerekir. Ayrıca kaydetmek gerekir ki bu konu ile ilgili olarak onun yazdığı bilgilerin doğruluğunu teyit edecek bir karine de bulunmamaktadır.

Amcaları Arslan Yabgu'nun yerini alıp Oğuzların başına geçen Tuğrul ve Çağrı beyler Serahs Zaferî'nden sonra (429/1038) resmen Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Ancak ne yazık ki devletin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey (429-455/1038-1063)'in tahtına varis bırakacağı bir erkek evladı olamamıştır. Bununla birlikte Tuğrul Bey ölen erkek kardeşin eşiyle evlenilmesi âdetine uyarak kendisinden önce ölen Çağrı Bey (ö. 451/1059)'in son eşini nikâhına aldığı için onun çocuğu Süleyman* da üvey oğlu konumuna yükselmiştir. Bu sayede Çağrı Bey'in diğer çocukları Alparslan, Kavurd, Yâkûtî de Süleyman gibi doğal olarak Büyük Selçuklu tahtının vârisleri durumuna gelmişlerdir. Tuğrul Bey'den sonra iktidara gelmesi için harekete geçen Süleyman'ın annesi ve kendilerini destekleyen Ebû Nasr Kündürî (ö. 456/1064)'nin gayretiyle Tuğrul Bey en küçük şehzâde olan Süleymân'ı veliaht tayin etmiştir. Tuğrul Bey'in ölümünden hemen sonra da Kündürî tarafından tahta çıkarılmıştır. Alparslan, Süleymân'a karşı taht için harekete geçmeye hazırlanırken kendisini tahtın hakiki varisi gören büyük kardeşi Kirmân Meliki Kavurd, amcası Mûsâ İnanç Yabgu, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış (ö. 455/1063) da tahtta hak iddia ettiklerinden harekete geçmişlerdi. Kutalmış kendi adına hutbe okutarak hükümdarlığını ilan edip 50 bin kişilik orduyla Rey'de bulunan Süleyman'ın üzerine yürüdü. Rakipleri karşısında güçsüzlüğünün farkına varan Süleyman, Rey'den Şîraz'a çekildi. Durumun vahametini anlayan Kündürî de pek çok kumandanın gönül verdiği Alparslan'dan yardım isteyerek onun adına hutbe okutmayı kabul etmek zorunda kalmıştır. 1063 senesinin son aylarında Damgan civarında Milh vadisinde cereyan eden savaşta Alparslan karşısında Kutalmış yenilgiye uğradı ve dağılan ordusunu toparlamaya çalışırken kayalık bir bölgede attan düşerek öldü (Kafesoğlu, 1989, s. 526). Çağrı Bey'in ölümünden sonra Tuğrul Bey döneminde Horasan'ı yönetmiş olan Nizâmülmülk (ö. 485/1092), Alparslan'ın giriştiği taht kavgası sürecinde idarî ve siyasi kabiliyetleriyle onun yanında yer alarak en büyük destekçisi olmuştur (Özaydın, 2007, s. 194).

Böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey'den sonra taht mücadelesinde galip gelen Çağrı Bey'in oğlu Alparslan (456-1064/465-1072) amcasının yerine geçip hükümdar oldu. İran ve Turan topraklarının tamamını kendi hâkimiyeti altına aldı. Gücü ve ihtişamı her geçen gün arttı. Ardından Rûm (Anadolu) ülkesini aldı. Dokuz yıl sürmüş olan hükümranlığı süresince tahtı adaletle yönetti. İktidara gelir gelmez vezir olan Ebû Nasr Kündürî'yi azledip Hâce Nizâmülmülk'ü vezirlik makamına tayin etti (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 11-12; 1347/1968, s. 14). Alparslan'ın tahta geçtikten sonra Hâce Nizâmülmülk'ü vezirliğe tayin edip Kündürî'yi azletmesinde Kündürî'nin kendilerinin tahta çıkış sürecinde yanında yer almayarak iki taraflı oynamasının etkili olması kuvvetle muhtemeldir.

* Alparslan'ın kardeşi.

Birçok siyasi ve sosyal faaliyetlere imza atmış olan Alparslan, Türk- İslâm devleti olan Karahanlılar (225-609/840-1212)'in topraklarında ilerlerken muhâsaraya direndikten bir süre sonra teslim olarak huzura kabulünü talep eden Barzem Kalesi kumandanı Yûsuf Hârizmî (Barzemî) tarafından çizmesine gizlediği küçük bir hançerle vurulmak suretiyle ağır şekilde yaralanmış ve dört gün sonra da şehit olmuştur (Kafesoğlu, 1989, s. 529). Alparslan'ın bıçaklanarak öldüğünü rivayet eden bir anlatı da *Ravzatu's-Selâtîn*'de yer almaktadır. Burada aktarılanlara göre Alparslan, Amû nehrinin kıyısında bulunan Çehâr Cûy (Dört Irmak) vilâyetine Semerkand'tan gelen "Hodâ Mîdâd" isimli bir fedai şahsın onu öğle vakti bıçaklamasıyla ölmüştür (Fahrî-i Herevî, 1038/1628 vr. 768b; 1345/1966, s. 12). Hadise şöyle anlatılmaktadır:

"Alparslan Amû nehrinin kenarında Çehâr Cûy vilâyetinde yıldızlar kadar kalabalık orduyla oturmuştu. Öğle vakti ordudaki bütün herkes boş vaktinde uykudaydılar ve Alparslan ileri gelen birkaç kişiyle nehri seyrediyordu. Yüzen birinin geldiğini gördü. Rastlantı eseri su onu Alparslan'ın yanına sürüklemişti. O, Alparslan'ı görünce öfkelenmişti. Alparslan neler oluyor diye ona sorunca o cevap verdi. Doğrusu bana Hodâ Midâd derler. Seni öldürmek istiyorum. Alparslan bu söze karşı dalga geçerek beni nasıl öldüreceksin? diye sordu. Belinden bir bıçak çıkardı. Bedenini elmas gibi lime lime ederim. Bunun üzerine Alparslan geri çekilip eline ok ve yay aldı. Ben haddini bildirinceye kadar kimse ona bir şey yapmaya kalkışmasın diye yanındakilere emretti. Oku yaydan fırlattı. O da hayatının tehlikede olduğunu gördü ve Alparslan'ın canına kastetti ve oku atlatıp onu öldürdü" (Fahrî-i Herevî, 1347/1968, s. 14, d. 11).

Alparslan ebedî dünyaya irtihal edince oğlu Melikşâh hükümdar oldu. Melikşâh'ın taht iddiasında bulunan rakiplerinin bertaraf edilmesindeki başarıları dikkate değerdir. "Celâlû'd-devle ve'd-dîn", "Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn" gibi unvanlarla anılan Melikşâh siyasi, kültürel ve sosyal olmak üzere birçok faaliyete imza atmıştır. O, takip ettiği geniş fütihat politikası ile hâkimiyet sahasını genişletmiş ve hükümdarlığı süresinde hanedan mensuplarını kendisine tâbi olarak bazı yerlere vazifelendirmiştir. Örneğin, Rûm (Anadolu) padişahı vefat edince Rûm ülkesini Dâvud b. Süleyman b. Kutalmış b. Arslan b. Selçuk'a verdi. İki yüz seksen yıl süresince Gâzân Hân zamanına kadar ülke yönetimi onun evlatlarının elindeydi. Kirmân saltanat yönetimini amcasının oğlu Sultan Şâh b. Kavurd Bey (466-477/1074-1085)'e verdi. Şâm'ı onun erkek kardeşi Tutuş (471-488/1079-1095)'a hediye etti. Hârizm topraklarını aslen Hârizmşâhlılardan olan Türk kölesi Bûşenkîş'e bağışladı ve Halep diyarını atabeglerden olan Kâsımü'd-devle'ye verdi (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 12; 1347/1968, s. 15).

Hasan Sabbâh (483-518/1090-1124)'ın Alamut'u ele geçirerek burada bir Nizârî-İsmâilî hâkimiyeti kurması Melikşâh devrinin önemli siyasi olaylarından biri olmuştur ve Melikşâh kendisinden sonra da Büyük Selçuklu Devleti'ni uzun yıllar meşgul eden Bâtınîlerle mücadeleyi bir devlet politikası haline getirmiştir. Onun döneminde bilimsel ve kültürel faaliyetler zirveye ulaşmıştır. Hükümranlığı süresince ülke topraklarının her yöresinde umumî emniyet, huzur, güven sağlamıştır. Son derece ihtiyatlı, istişareye önem veren, ileri görüşlü bir hükümdardır. "Sultânü'l-Âlem", "Sultânü'l-Muazzam", "Sultânü'l-Âdil" gibi unvanlarla anılmaktadır. Tüm ahalisine karşı iyi bir yaklaşım sergileyip fazilet ve hüner ehli kimselerin adeta sığınağı olmuştur. Tuğrâî (ö. 515-1121),

Muizzî (ö. 518-1124'ten sonra), Ömer Hayyâm (ö. 526-1132), Ebû Tâhir-i Hâtûnî (ö. 529-1135'ten sonra) gibi önemli isimleri himaye etmiştir (Özaydın, 2004, s. 54-57). Şair ve edipleri gözetken Melikşâh'ın şiir söyleme yeteneğine sahip olduğu ve kimi zaman güzel şiirler söylediği de rivayet edilmektedir. İsnad edilen bir rubâî şöyledir (Avfî, 1324/1906, s. 34; Bilgen, 1982, s. 75; Özgüdenli, 2014, s. 43-44).

بوسی زد یار دوش بر دیده من
او رفت و از آن بماند تر دیده من
ز آن داد برین دیده نگاریم بوس
کُو چهره خویش دید در دیده من

Sevgilim dün gece gözümün üstüne bir öpücük kondurdu, o gitti ve ondan geriye gözü yaşlı ben kaldım

Oysa güzel yüzlü sevgilimin gözüme öpücük kondurması, kendi güzel çehresini benim gözümde görmesindendi

Ahalinin huzur ve memnuniyet içerisinde yaşaması için gayret gösteren ve halk arasında eksiksiz bir teveccühe sahip olan Sultan Melikşâh b. Alparslan b. Çağrı Bey'in yaşam süresi otuz sekiz yıla ulaşınca ebedî diyara göç etti. *Târih-i Celâl* adlı bir eseri vardır. Her yıl yirmi bir bin rükni kızıl altın geliri bulunmaktaydı. Ona Rüknedîn Sultan Melikşâh diyorlardı. Her zaman kırk bin savaşçı onun rikâbında bulunurdu. Kaside şairi Emîr Muizzî onun yardımıyla son derece kıymetli ve saygıdeğer olmuştur (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 12-13; 1347/1968, s. 15-16). Rivayet edilir ki, bir bayramın akşam namazı vakti ahali aya bakıyordu. Sultanın gözleri aya ilişti. Emîr Muizzî'ye gösterdiler. O da irticalen aya dair rubâî söylemiş ve karşılığında oldukça fazla bahşış ve hediye ile onurlandırılmıştır. Bu rubâî şöyledir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 12-13; 1347/1968, s. 15-16; Nizâmî-i Arûzî, 1327/1948, s. 64-68).

ای ماه کمان شهریارى گویى
یا ابروی ان طرفه نگارى گویى
نعلی زده از زر عیاری گویى
در گوش سپهر گوشواری گویى

*Ey ay! Sanki şehriyarın yayı gibisin ya da sanki o sevgilinin kaşlarısın
Sanki saf altından bir nal giymişsin ve sanki gökyüzünün kulağında küpesin*

Söylemiş olduğu bu rubâînin arkasından başka şiirler de söyleyen şair sultanın takdirini toplamış ve bu vesileyle dünyanın ve dinin değerlisi anlamına gelen "Muizzü'd-dünyâ ve 'd-dîn" lakaplı Sultan Melikşâh kendisine Emîr Muizzî olarak hitap etmeye başlamıştır. Böylece asıl adı Muhammed olan şair "Muizzî" mahlasını almış ve hükümdarın nedimi olmuştur (Ateş, 1968, s. 23).⁶

⁵ Bu şiirin Türkçe tercümesi için ayrıca bkz. Bilgen, 1982, s. 75; Özgüdenli, 2014, s. 44.

⁶ Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşâh b. Alparslan (465-485/1072-1092)'ın himaye ettiği isimlerden biri olan Muizzî babası Abdülmelik Burhânî başta olmak üzere muhtelif âlimler tarafından yetiştirilmiştir. Bu hususta babası ile oldukça fazla övünmektedir. Ölümünden evvel babası onu Melikşâh'ın himayesine bıraktı. İlk zamanlar hükümdardan ilgi görmeyen Muizzî maddî ve manevî olarak zor günler geçirmiştir. Sultan Melikşâh'ın damadı Alî-i Ferâmurz'un aracı olması ile söylemiş olduğu bir şiir hükümdarın ilgisini çekmesini sağlamıştır. Emîr Muizzî, Melikşâh (ö. 485/1092)'ın ölümünün ardından taht iddiasında bulunan muhtelif hükümdarlar adına da kasideler yazmıştır. Sultan Sencer hükümdarlığı elde edince onun hizmetine girmiş ve ilgisine nail olmuştur. Bkz. Karaismailoğlu, 2006, s. 98-99.

Bilindiği üzere Melikşâh, hükümdarlığı süresince Hâce Nizâmülmülk'ün yardımıyla birçok başarıya imza atmıştır ve Hâce Nizâmülmülk de her daim tüm kabiliyeti ile sultanın yanında yer almıştır. Ancak bazı kayıtlara göre sultan ömrünün sonuna doğru onu vezirlik makamından azletmiştir. Tüm kalem ehline gösterdiği saygı ile bilinen vezirin uzun süren görevi süresince işlerine tam bir hâkimiyeti söz konusu olmuş ve idarî tasarrufunca evlatlarını, yakınlarını, kölelerini mühim mevkilere getirmiştir. Hâce Nizâmülmülk'ün artan kudreti karşısında dönemin kimi devlet adamları rahatsızlık duymuştur. Duydukları bu rahatsızlığı da halkın rahatsızlığı olarak sultana iletmişlerdir. Gelişen bu yönde hadiseler karşısında Hâce Nizâmülmülk'ü huzuruna çağırarak dinleyen sultan her defasında ona hak vermiş ve şikâyetçileri ağır cezalara çarptırmıştır (Özaydın, 2007, s. 194). Hükümdarın zevcesi Terken Hatun (ترکان خاتون)⁷ da ikilinin arasının açılması yolunda uğraş vermiştir. Zira küçük olsa da oğlu Mahmûd'u veliaht yapmak istiyordu. Bu hususta Hâce Nizâmülmülk ise sultanın Zübeyde Hanım'dan doğma büyük oğlu olan Berkyaruk'a meyletmekteydi ve sultanı veliahtlığın ona verilmesi bağlamında teşvik etmekteydi. Bu sebeple Terken Hatun vezirliğin kendisini destekleyen ve kendisine yakın olan naîbi Tâcülmülk Fârisî'ye verilmesini arzu etmekte ve Melikşâh'ın nazarında Hâce Nizâmülmülk'ü düşürmek için aleyhinde konuşmaktaydı (Râvendî, 1957, s. 130; Zahîrüddîn-i Nişâbüri, 1383/2004, s. 31; 2018, 95-96; Özaydın, 2007, s. 194-195). Aleyhinde söylenen muhtelif söylem ve dedikodular neticesinde sultan, Hâce Nizâmülmülk'e yetkilerini aşması nedeniyle kendisini vezirlik sarığını başından almakla tehdit etmişti. Sultana yaptığı idarî hizmetleri ve iyilikleri hatırlatan Hâce Nizâmülmülk de "Benim sarığımla senin tâcın ve tahtın birbirine bağlıdır" diyerek kendilerini vezirlikten azlettikleri takdirde birbirine bağlı olan tacının ve devletin yok olacağını söylemiştir (Râvendî, 1957, s. 131; İbnü'l Esîr, 1991, C.10, s. 177-178; Nizâmülmülk, 1999, s. XVIII).

Aralarında yaşanan bu gerginlik neticesinde sultanın onu hemen vezirlikten azledip azletmediği kesin olarak bilinmemektedir ve bu konuda tam bir ihtilaf söz konusudur. *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*'de ve *Târîh-i Güzîde*'de kaydedilenlere göre ikili arasında sözü getirip götüren kişiler söylenenlere eklemeler yaptıkları için kalbine kuşku düşmüş olan Melikşâh'ın kızgınlığı artmıştır. Bu duygular içerisinde Hâce Nizâmülmülk'ün görevine son vererek Tâcülmülk Fârisî'yi⁸ vezir yapmıştır (Râvendî, 1957, s. 131-132; Hamdullah-i Müstevfî, 1339/1960, s. 438). *Ravzatu's-Selâtin*'de verilen bilgilere göre de ömrünün sonunda Sultan Melikşâh'ın Hâce Nizâmülmülk'e karşı yaklaşımı olumsuz yönde değişmiş ve döneminin en başarılı devlet adamı olarak nitelendirilebilen veziri

⁷ Kaynaklarda kimi zaman Türkân kimi zaman Terken olarak kaydedilmiş olan bu kelime eski Türk unvanlarından biridir ve zaman içerisinde isim olarak da kullanılabilmektedir. Selçuklu hükümdarlarının (Alparslan, Melikşâh, Sencer) Karahanlı ailesine mensup eşlerinin Türkân olarak değil Terken olarak maruf olduğu görülmektedir. Bkz. Turan, 1944, C.1, s. 67-73; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 2015, s. 94; Bir Karahanlı kızı olan Terken Hatun öylesine muhteristir ki evladı Mahmûd'u tahta çıkarabilmek uğruna eşi Melikşâh ile vezir Hâce Nizâmülmülk'ün arasını açmış ve neticede bu ikisinin ölümüne sebep olmuştur. Kendileri de bu gaileler içerisinde 487/1094 senesinde hayata gözlerini yummuştur. Özellikle Selçuklu ve Hârizmşâhlarda Terken adı ve unvanı oldukça fazladır. Bkz. Gömeç, 2010, s. 109-110.

⁸ Aydın Taneri'nin kaleme aldığı çalışmaya göre, İran asıllı olan Tâcülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin yedinci veziri olup bu makamda yedi ay görev yapmıştır. Bkz. 1967, s. 185.

azlederek yerine Tâcûlmülk Fârisî'yi vezirlik makamına getirmiştir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 3; 1347/1968, s. 16). Yine *Ravzatu's-Selâtîn*'de verilen malumata göre, Hâce Nizâmülmülk Bağdat yolculuğunda Nihâvend sınırı içerisinde Hasan Sabbah'a bağlı olan topluluk tarafından şehitlik makamına erişmiştir. Ölüm mahallinde şehadete ulaşmadan evvel bir kıt'a yazıp sultanın huzuruna göndermiştir. Hâce Nizâmülmülk'e nispet edilen şiir şöyledir (Fahrî-i Herevî, 1038/1628 vr. 768b; 1345/1966, s. 13; 1347/1968, s. 16).

زنگ ستم از چهره ایام ستردم ⁹	چهل سال به اقبال تو ای شاه جوانبخت
پیش ملک العرش بتوقع تو بردم	طغرای نکو نامی و منشور عدالت
در حدّ نهاوند بیک زخم بمردم	چون شد ز قضا مدّت عمرم نود و شش
او را بخدا و بخداوند سپردم	بگذاشتم آن خدمت دیرینه بفرزند

*Ey talihli şah! Senin ikbalinle kırk yıl zamanın çehresinden zulüm çanını yok ettim
İyi adlılık tuğrasını ve adalet menşurunu senin fermanınla meliku'l-arşa götürdüm
Biçilen yaşam sürem doksan altı olduğu için Nihâvend sınırında bir yarayla öldüm
O pek çok eskiye uzanan hizmeti evlada bıraktım, onu Allah'a ve padişaha emanet ettim*

Bu şiirin Hâce Nizâmülmülk'e ait olduğu *Târîh-i Güzîde* adlı eserde de kayıtlıdır. *Târîh-i Güzîde*'de de ayrıca Hâce Nizâmülmülk'ün 485/1092 senesinde şehit edildiği ve Bâtınî fedailer tarafından kanı dökülen yüksek makamlı ilk devlet adamı olduğu zikredilmektedir (Hamdullah-i Müstevfî, 1339/1960, s. 439). Nihâvend'e ulaşmak üzereyken kama ile öldürülmüş olduğu bilgisine yer verilmiş olunan *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*'da hiçbir insana yakışmayacak bu ölüm olayı gerçekleştiğinde yaşı sekseni geçmiş bir ihtiyar olduğundan bahsedilmektedir. Ancak son devir büyük mütehasıslarından ve *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* adlı eseri tercüme eden Ahmed Ateş, Hâce Nizâmülmülk'ün yaşı ile verilmiş olan bilgiye parantez açarak, "bu yanlıştır, zira müverrihlerin ittifakı ile doğumu 408/1018'de, ölümü ise 485/1092 senesindedir. O halde ömrü yetmiş dört yıldan fazla olamaz. Burada seksen yerine yetmiş olmalıdır" şeklinde farklı bir değerlendirme yapmıştır (Râvendî, 1957, s. 132, d. 2).

Diğer taraftan Hâce Nizâmülmülk'e nisbet edilmiş olan bu şiire göre ise; O, doksan altı yaşına kadar yaşamış olmalıdır. Bilindiği üzere onun hayata gözlerini yumduğu yıl üzerine şimdiye kadar farklı bir tarih telaffuz edilmemiş olup kayıtlarda ölüm tarihi hususunda bir tartışma söz konusu değildir. Hal böyle iken şiirde verilen bilgi esas alındığında 485/1092'de ebedî hayata irtihal eden Hâce Nizâmülmülk'ün dünyaya geldiği yılın müverrihlerce hemfikir olunan 408/1018 senesi değil, 386/996 olduğu

⁹ *Târîh-i Güzîde*'de de Hâce Nizâmülmülk'e nispet edilen bu şiirin ilk beytinde geçen kırk yıl yerine otuz yıl yazılıdır. *Ravzatu's-Selâtîn*'de kaydedilmiş olan kırk yıl yanlıştır. Zira Melikşâh'ın yaşam süresi toplamda otuz yedi yıldır. O halde Hâce Nizâmülmülk'ün şaha hizmeti kırk yıl olamaz. İlk beyitte geçen kırk, otuz olmalıdır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan Fahrî-i Herevî'nin kaleme aldığı *Ravzatu's-Selâtîn*'in yazma nüshada yer alan şiirin bu beyiti Hayyâmpûr'un çalışmasında da bulunmakta olup Hüsâmeddîn Râşidî'nin çalışmasında yer almamaktadır.

sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak 386/996 senesini doğrulayan başka bir belge, kaynak veya karine henüz bulunmamaktadır.

Hâce Nizâmülmülk'ün yaşına dair ipucu sunan şu ifadeler de ilginçtir. Alparslan henüz tahta oturmamışken onun veziri olan Ebû Ali Ahmed b. Şâdân'ın hizmetinde idarî görevler almış olan Hâce Nizâmülmülk bir müddet sonra onunla geçinemeyip Merv'de bulunan Çağrı Bey'in yanına gitmiş ve ondan büyük alâka ve yakınlık görmüştür. Hatta kendilerinden büyük alâka ve yakınlık gördüğü Çağrı Bey'in Hâce Nizâmülmülk'ü oğlu Alparslan'a takdim ettiği ve takdim ederken onu bir baba gibi sayıp kabul etmesini istediği rivayet edilmektedir (Özaydın, 2007, s. 194). Bu bilgi dikkate alındığında da Hâce Nizâmülmülk'ün o dönem dâhi yaşını almış bir kişi olduğu rahatlıkla sezilmektedir. Onun bilinen ve şimdiye kadar kabul görmüş doğum tarihi ile Alparslan'ın doğum tarihi arasındaki yaş farkı on iki yıla tekabül etmektedir ki bu yaş farkı kanaatimizce baba gibi sayıp kabul etmesi istenilen bir yaş farkı değildir. Hülâsa şimdiye kadar bilinenin aksine Hâce Nizâmülmülk'ün doğum tarihi 386/996 senesi olabilir. Ancak bu hususta henüz yeterli kanıt bulunmamaktadır.

Ayrıca fark edildiği üzere bu şiirde Hâce Nizâmülmülk tüm hayatını bizatihi kendisi adeta özetlemiştir. Ona ait olduğu ifade edilen bu şiirden onun uzun süre şahın hükmü altında devlet için hizmet ettiği ve hizmeti süresince iyilik ve adaletten ayrılmadığı anlaşılmaktadır. Aldığı bir yara neticesinde ölmesi sebebiyle de çok eskiye dayanan kadim hizmet mirasını devletin kilit noktalarında bulunan evlatlarına, evlatlarını da Melikşâh'a ve yeryüzünün yaratıcısı - koruyucusu Allah'a emanet etmiştir. Bu şiir üzerinde durulması icap eden diğer bir husus da duygu yüklü olan bu beyitlerde ikili arasında yaşanmış olan kırgınlıklara dair hiçbir ibarenin bulunmamasıdır.

İlginçtir ki Sultan Melikşâh da Hâce Nizâmülmülk'ün ebedî hayata geçmesinin ardından çok kısa bir süre içerisinde Bağdat civarında hakkın rahmetine kavuşmuştur (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 14; 1347/1968, s. 16). Râvendî'nin bu hususta belirttiği gibi, devletin bekası için çaba sarf eden Hâce Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşâh'a sözleri sanki gelecekte vuku bulacakları haber veriyordu. Çünkü sultan Bağdat'a varduktan birkaç hafta sonra öldürülmüş ve her ikisinin ölümü arasında bir aydan fazla bir süre yoktur (Râvendî, 1957, s.132).

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra hayatta olan en büyük oğlu yani tahtın meşru varisi Berkyyaruk babasının yerine hemen geçememiştir. Sultan Melikşâh'ın zevcesi Terken Hatun henüz bülûğ yaşına girmemiş olan oğlu Mahmûd'u sultan olarak ilan ettirmiş ve Bağdat'ta onun adına hutbe okutmuştur. Babası öldüğünde İsfahan'da bulunan Berkyyaruk'u da tutuklatmıştır. Sultan Melikşâh'ın ölüm haberini duyan Hâce Nizâmülmülk'ün adamları ise hapisanede tutulan Berkyyaruk (485-498/1092-1104)'u kurtarıp onu aynı yıl sultan ilân etmişlerdir. Sultan Melikşâh'ın ölümünden diğer hanedan mensupları da haberdar olmuştur. Karışıklığı fırsat bilen bazı Selçuklu hanedan üyeleri kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Berkyyaruk'un on iki yıl hükümlüğünün ardından oğlu II. Melikşâh(498-498/1105-1105) tahta oturmuştur. Ancak amcası Muhammed Tapar (498-511/1105-1118) onu bertaraf ederek iktidarını ilan etmiş ve ülke yönetiminde on üç yıl söz sahibi olmuştur. Belirtmek gerekir ki, Sultan Melikşâh'tan sonra Sultan Sencer dönemine kadar geçen süre Büyük Selçukluların

duraklama dönemi olarak nitelendirilmektedir. Zira bu zaman diliminde tahta geçen hükümdarlar uzun süre taht kavgaları ile mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Kimi zaman barış sağlanıp dış meselelerle ilgilenilse de eski birlik ve düzen temin edilememiştir.

Hastalığı sebebiyle vefat eden Muhammed Tapar'dan sonra ise oğlu Mahmûd ile Sencer arasında Sâve civarında taht mücadelesi gerçekleşmiş ve bu mücadelede Sencer galip gelmiştir.¹⁰ Böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Sencer b. Sultan Melikşâh (497-551/1118-1156) olmuştur. Kırk yılı aşkın bir süre hükümdarlık yapan¹¹ Sultan Sencer dağılmakta olan İslâm memleketlerini yeniden hâkimiyeti altında toplamıştır. Öyle ki tüm dünya sultanları Hıtay (Çin)'dan Rûm (Anadolu)'un, Mısır'ın, Şam'ın Irak'ın ve Yemen'in en uzak noktasına kadar onun hâkimiyeti altında birleşmiştir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 14; 1347/1968, s. 16). Kılıç kullanmada Alparslan ve Melikşâh gibi mahir olan Sultan Sencer hâkimiyeti altına almış olduğu bu yerlerde şirki ortadan kaldırmış, adaleti, merhameti ve cömertliğiyle düzeni sağlayıp tüm ahaliyi huzura kavuşturmuş ve İslâm dininin devam ettiricisi olmuştur (Karaismailoğlu, 2001, s. 49-56; Gökmen, 2021, s. 106-125). Sultan Sencer hükmettiği tüm hâkimiyet sahasında görevli kıldığı hanedan mensuplarını uzun süre kendi maiyetinde tutmayı ve emriyle sefere katılmalarını sağlamayı başarmıştır. Elbette ki hükümranlığı süresinde zaman zaman zuhur eden farklı iş birlikleri neticesinde saf değiştirenlerin mevcudiyeti ve bu kimselerle mücadelesi de söz konusu olmuştur. Sultan Sencer kendisine isyan eden asilerin üzerine seferler düzenlemiş ve yenilgiye uğratarak kontrolü altındaki bölgeleri muhafaza etmeye çalışmıştır. Bu süreçte kendisinden af dileyenlere karşı büyüklük ve iyi niyet gösterip eski görevlerine iade ettiğine şahit olunmaktadır. Bu tutumunu Gûrlu hükümdarı Sultan Alâeddîn Hüseyin (544-551/1149-1156)'e gösterdiği de bilinmektedir.

Gûrlu hükümdarı İzzeddîn Hüseyin'in ölümünden sonra tahta geçen oğlu Seyfeddîn Sûri (540-544/1146-1149) hanedanlık topraklarını kardeşleri arasında bölüştürmüştür. Ancak hissesini beğenmeyen Kutbuddîn Muhammed kendisine verilmiş olan toprakları kardeşlerinden biri olan Bahâeddîn Sâm'a bırakarak Sultan Sencer'in himayesinde görevlerini icra eden Behrâm Şâh b. Mesud b. Sultan Mahmûd-ı Gaznevî (511-552/1117-1157)'ye katılarak ona hizmet etmeyi tercih etti. Üstün yetenekleri ile ön planda olması hasebiyle bazı kimselerin kıskırtıcı söylemleri sonucu Behrâm Şâh onu zehirleterek öldürtmüştür. Bu hadiseden sonra Gûrlular ve Gazneliler arasında bir husumet başlamıştır (Sıddıqui, 1993, s. 544). Kardeşinin katledildiği haberini alan Seyfeddîn Sûri intikam almak için Gazne'ye yöneldi. Behrâm Şâh'ı mağlup etti ve o memleketi kendi hâkimiyetine geçirdi. 543/1148 senesinde gerçekleşmiş olan bu seferin çok şiddetli bir kış ayında gerçekleştiği Alâeddîn Hüseyin'e istişhad edilen beyitlerden anlaşılmaktadır. Bu hususta şöyle söylemişlerdir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 17-18; 1347/1968, s. 19).

زمین و آسمان را متّصل ساخت

دی از یخ بند طرح وصلت انداخت

¹⁰ Selçuklu tarihçisi Köymen, Sencer dönemini devletin "İkinci İmparatorluk Devri" olarak addetmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. 2011, C.2, s. 1-475.

¹¹ Sultan Sencer'in otuz dokuz yıl hükümdar, yirmi bir yıl melik olmak üzere toplam altmış sene hükümranlığı vardır.

میان خاک و سنگ افتاد پیوند
چو برگ بید می لرزد در آب

همه اهل سفر را گشت پابند
ز سهم قوس ماهی گشت بیتاب

*Dey ayı buzdan vuslat planı yaptı, yeryüzünü ve gökyüzünü birleştirdi
Tüm yolcuları zincire vurdu, taş ve toprak arasında birlik ortaya çıkardı
Âzer ayının payına da takatsizlik düştü, söğüt ağacının yaprağı gibi suda titredi*

Meliklik müddeti kırk sene süren Behrâm Şâh 1148 senesinde yapılmış olan savaşta bozguna uğrayınca Hindistan'a gitti (Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 2015, s. 52). Gazne'yi ele geçiren Seyfeddîn Sûrî burada idarî hâkimiyetini sağlamlaştırarak halkın ve eşrafın güvenini kazandığına inanınca maiyetinde bulunanları Firûzkûh'a gönderdi (Sıddıqui, 1993, s. 544). Bu arada geçen bu süreç içerisinde ordusunu toparlayan ve hazırlıklar yapan Behrâm Şâh, Gazne'yi tekrar ele geçirmek için büyük bir orduyla Hindistan'dan Gazne'ye doğru harekete geçti. Seyfeddîn Sûrî ve onun arasında 544-1149 yılında çok büyük bir savaş vuku buldu. Yapılan savaşın galibi Behrâm Şâh oldu. Behrâm Şâh onu bir sığira bağlayıp Gazne etrafında dolaştırdı ve öldürdü (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 18; 1347/1968, s. 19). Seyfeddîn Sûrî'nin ölümünden sonra Gûrlu tahtına Bahâeddîn Sâm oturdu ve bu elim olayın intikamını almak maksadıyla Behrâm Şâh ile savaşmak için yola koyuldu. Ancak yolculuk esnasında hastalanarak hayata gözlerini yumdu. Bunun üzerine tahta Alâeddîn Hüseyin geçti (Sıddıqui, 1993, s. 544). Seyfeddîn Sûrî'nin vahşice katledilmesi haberi Sultan Alâeddîn Hüseyin'e ulaşır ulaşmaz aynı kötülükle karşılık verip intikam almak için Gûr'un yiğitlerinden müteşekkil çok büyük bir orduyla Gazne'ye doğru yola çıktı (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 17; 1347/1968, s. 19; Zahîrüddîn-i Nîşâbûrî, 1383/2004, s. 60; 2018, 116). *Târîh-i Mîr* adlı eserden alınarak kaydedilmiş olan ve ona ait olduğu belirtilen şu beyit onun bu husustaki kararlılığını ortaya koymaktadır (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 17; 1347/1968, s. 19).

من خود نه حسن بن حسین بن حسنم

گرمن غزنین را ز بیخ و بن برنکردم

Ben şayet Gaznîn'i yerle bir etmezsem, Hasan b. Hüseyin b. Hasan değilim

Bir rivayete göre derler ki, Sultan Alâeddîn Hüseyin, Gazne'ye varmadan evvel Behrâm Şâh ölmüştü. Başka bir rivayete göre de derler ki, her iki taraf birkaç kez karşılıklı savaştıktan sonra Sultan Alâeddîn muzaffer oldu. Nihayetinde Sultan Alâeddîn Hüseyin Gazne'ye girdi. Var olan tüm yapıların harap edilmesi, yağmalanması ve yakılması için emir verdi. Gûrlular yedi gün yedi gece zulüm ateşini yakıp Gazne halkının hepsini öldürdüler ve yaktılar. Sultan Mahmûd'un kabri haricinde Sebük Tegin Gûrlu'nun* kabri dâhil olmak üzere kabirleri ateşe verdiler. Bundan dolayı Sultan Alâeddîn Hüseyin'in lakabı dünyayı yakan anlamına gelen "Cihânsûz" oldu. İntikam ve yağma işlerini bitirince kibir bayrağını kaldırıp mağrur ordusuyla Horasan istikametine yöneldi (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 18-19; 1347/1968, s. 19-20). Yol güzergâhı boyunca uğradığı Gazne vilâyetlerini de tahrip etti. Firûzkûh'a döndüğünde daha önce Gûrluların kullanmış oldukları "Melik" veya "Emîr" unvanları yerine Selçuklu hükümdarlarını taklit ederek "Sultanü'l-Muazzam" unvanını kendisine tevdi

* Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin babası ve Gazneli Devleti'nin ilk hükümdarıdır.

etti (Sıddıqui, 1993, s. 544). Gazne'nin hâkimiyetinin Gûrluların eline geçmesinin yanı sıra Sultan Sencer'e isyan eden Hâcibi Ali Çetrî de isyan ederek Gûrlulara sığınmıştı. Bu haberler Sultan Sencer'e ulaşınca savaşmak niyetiyle harekete geçti. Sultan Alâeddîn Hüseyin gerçekleşecek olan muharebeyi kazanacaklarına o kadar inanmaktaydı ki, savaştan sonra esir alacağı sultan için "gümüştan bir zincir" bile yanına almıştı (Özgüdenli, 2020, s. 279). Herat'ın doğusunda yer alan nehir kıyısında ikili arasında çetin bir savaş yapıldı. Sultan Sencer savaşı kazanıp Sultan Alâeddîn Hüseyin'i esir aldı. Birkaç gün sonra Sultan Sencer onun iyi tabiatını, keskin zihne sahip olduğunu anladı. Bunun üzerine Sultan Alâeddîn Hüseyin'in günahlarını affedip onu özel meclisinin nedimi yaptı (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 18-19; 1347/1968, s. 19-20).

Günlerden bir gün Sultan Sencer'e bir tabak dolusu yakut getirdiler. Sultan onu Alâeddîn Hüseyin'e bağışladı. Alâeddîn Hüseyin de irticalen bu rubâîyi yazıp sundu (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 19).

با آنکه بدم کشتنی از روی یقین
بخشایش و بخششم چنان کرد و چنین
بگرفت و نکشت شه مرا در صف کین
و آنکه بطبق می دهم در ثمین

Kin güttüğü saflarda kesinlikle öldürülmesi gerekenlerden biri olduğum halde şah beni yakaladı ama intikam güderek öldürmedi

Üstelik çok değerli bir tabak dolusu mücevher verdi, bana böylesine büyük bağışta bulundu ve öylesine bahşişler sundu

Başka bir mecliste Alâeddîn Hüseyin'in gözleri Sultan Sencer'in ayaklarının bastığı yere ilişince müsaade istedikten sonra o yeri öptü ve bu rubâîyi söyledi (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 19-20; 1347/1968, s. 20).

ای خاک سم مرکب تو افسر من
تا خاک کف پای ترا بوسیدم
وی حلقه بندگی تو زیور من
اقبال همی بوسه زند بر سر من

Atının ayağının toprağı başımın tacıdır, kölelik halkan benim ziynetimdir

Senin ayağının toprağını öptüğümünden beri ikbal benim başımı öper

Keskin zekâsı ve yazdıkları şiirlerle kendisini affettirmeyi başaran Sultan Alâeddîn'in kendisine bağlılığına kâni olan Sultan Sencer tabl ve âlem hediye edip onu Gûr vilâyetine gönderdi. Sultan Alâeddîn Hüseyin kendi memleketine varınca bir müddet daha yaşadı. Onun saltanat süresi altı yılı bulmuş olup hicrî beş yüz elli bir senesinde hayata veda etmiştir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 20; 1347/1968, s. 20).

Her daim affetmekten yana tavır sergileyen Sultan Sencer son derece talihli, derviş mertebeli, âdil, güzel huylu ve iyi ahlâklıydı. Şiir yazma konusunda iyi bir zevke sahipti. Bu taifeyi himaye eder ve çokça saygı duyardı. Onun yanında şair ahalisinden çok iyi üstadlar bulunmuşlar ve onun adına fasih kasideler yazmışlardır. Reşîdüddîn Vatvât'ın *Hadâiku's-Sihr* adlı eserinde istişhâd edildiği üzere Sultan Sencer, kızı Mâhmelek Hatun ebedî âleme göç ettiği zaman zûl bahreyn (aruzun iki bahri ile okunabilen) olarak Hz. Yûsuf (a.s.)'ın hikâyesini nazmetmiş olan Am'ak-i Buhârî (ö. 543/1149)'yi mersiye söylemesi için Buhara'dan Merv'e davet etmiştir. Am'ak yaşlı ve güçsüz olduğu için gelememiştir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 14; 1347/1968, s. 16-17). Ancak mersiye

yazıp Hamîdî veya Hamîd adlı oğlu aracılığı ile Sultan Sencer'e göndermiştir (Yazıcı, 1989, s. 555; Özgüdenli, 2014, s. 41-42). Sultan Sencer'in kızı için yazıp göndermiş olduğu ve büyük bahşişler verilmiş olan bu iki beyit o mersiyedendir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 14; 1347/1968, s. 17).

رفتن آن گلی شکفته و خاک شد نهران

هنگام آن که گل دمد از صحن بوستان

بی آب ماند نرگس آن تازه ارغوان

هنگام آن که شاه شجر نم کشد ز ابر

Bostanda çiçeklerin çoşacağı vakit o açmış çiçek soldu ve toprakta yok oldu

Ağaç dallarının buluttan ıslanacağı vakit o yeni açmış kırmızı nergis susuz kaldı

İsimleri âlemde ün kazanmış Muizzî, (ö. 518-1124'ten sonra), Senâî (ö. 525-1131), Ömer Hayyâm (ö. 526-1132), Am'âk-i Buhârî (ö. 543-1149), Edîb Sâbir (ö. 546-1151), Mehsetî-i Gencevî (ö. 554-1159), Abdülvâsî-i Cebelî (ö. 555-1160), Seyyîd Hasan-i Gaznevî (ö. 556-1161), Reşîdüddin Vatvât (ö. 573-1177), Evhadüddîn-i Enverî (ö. 585-1189), Ferîdüddin Attâr (ö. 618-1221) Ferîd Kâtib, İmâd-i Zûzenî gibi büyük üstadlar Sultan Sencer'in ilgi ve alâka gösterip himaye ettiği isimlerden bazılarıdır. Rivayet edilir ki, bir gece Mehsetî sebilde serinlemek için sultanın meclisinden dışarı çıktı. Kar yağmış olduğunu gördü. Geri döndükten sonra sultan ona havanın nasıl olduğunu sordu. Mehsetî bu sual karşısında irticalen bir rubâî söyledi. Sultan Sencer ise Mehsetî'ye çokça iltifatta bulundu. Mehsetî'nin sultana söylediği söz konusu şiir şöyledir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 15; 1347/1968, s. 17).

وز جمله خسروان ترا تحسین کرد

شاهای فلک اسب سعادت زین کرد

بر گل نهد پای زمین سیمین کرد

تا در حرکت سمند زرین نعلت

Ey şah! Felek senin saadet atını eyerledi, cümle padişahlar arasında seni övdü

Altın nallı çevik atın hareket ettiğinde toprağa basmasını diye yeryüzünü gümüşe çevirdi

Hülâsa, "Sultanü'l-Muazzam", "Sultanü'l-A'zam", "Sultan-ı Horasan" gibi birçok unvan ile anılan Sultan Sencer dağılmakta olan Büyük Selçuklu Devleti'ni yeniden toparlamaya çalışmıştır. Ama hadiseler yağmuru sultanın devletini hezimete uğrattığı için onun talih güneşi haşmetin zirvesinden düşüşe mecbur kıldı. Ona yaraşmayan birkaç şey zuhur etti. Bunlardan bir tanesi şöyledir: Âlimlere ve zahitlere ödenek (maaş) akışını durdurdu. Bunun üzerine bir kavim (Oğuzlar) ona başkaldırdı. Sultan Sencer de onların üzerine yürüdü ancak mağlup olup onlara esir düştü. Bir müddet onların elinde tutsak kaldı (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 15; 1347/1968, s. 17-18)¹². Bu esaret sultanın

¹² 479/1089 yılında Sincâr'da doğmuş olan Sultan Sencer'in hükümranlılığı süresinde Oğuzlar, Katvân Muhârebesi'nden sonra Belh civarına gelerek Huttelân otlaklarında hayatlarını idame etmeye başlamışlar. Huttelân'da Oğuzlar'ın sultana karşı birkaç âsi tutumları (rüşvet almak isteyen vergi tahsildarının öldürülmesi, Belh valisi Emîr Kamâc ve oğlunun öldürülmesi) olmuştur. Yaşanan hadiseler neticesinde Sultan Sencer, Oğuzlar'ın ülkesinden gitmeleri yönünde tehdit etmiştir. Bunun üzerine Oğuzlar sultanlarından af dileyerek diyet ödemeleri teklifinde bulunmuşlardır. Sultan onların üzerlerine yürüdüğünde diyet miktarını arttırmışlar ve hatta kadın ve çocukları ile birlikte onu karşılamaya çıkıp aman dilemişlerdir. Esasında Sultan Sencer de onlarla savaşmak istememiştir. Ne var ki Oğuzları affetme niyetinde olan Sultan Sencer'i Belh'e vali olarak atanan Müeyyed Ayaba ve sultanın etrafındaki birkaç ileri gelen devlet adamı sultanı savaşması hususunda ikna etmişlerdir. Yapılan savaş

başına gelen ikinci ve son yenilgisidir, denilebilir.¹³ Sultan Sencer'in esaretten kaçmaması için geceleri demir kafeste tutulmuş gündüzleri ise çok sıkı gözetim altında esir görünümü vermeksizin tahtına oturtulmuştur. Ayrıca gittikleri her yere sultanı götürerek Horasan vilâyetlerini yağmalayıp tahrip etmişler, ahaliye işkenceler yapmışlardır (Köymen, 2011, s. 416-417; Oruç, 2020, s. 244-246). Bütün Horasan vilâyetlerine aynı şeyi yaptılar. Yalnızca Herat vilâyeti sağlam bir sura sahip olduğu için bu yağma ve tahripten kurtulmuştu (Râvendî, 1957, s. 179). Horasan, Mâverâünnehir ve Irâkeyn'in çoğu vilâyetleri o mücadelede ve mücadele sonrasında harap oldu. Öyle ki Hâkânî-i Şîrvânî yaşanan o hadise için bir kaside yazmıştır. Bu iki beyit o kasidedir (Hâkânî-i Şîrvânî, 1357/1938, s. 155-156; Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 15-16; 1347/1968, s. 18).

آن مصر و مملکت که تو دیدی خراب شد
وان نیل مملکت که شنیدی سراب شد
گردون سر محمد و بحیی بیاد داد
محنت رقیب سنجر مالک رقاب شد

*Senin gördüğün o Mısır ülkesi viran oldu, senin gördüğün o Nil yöresi serap oldu
Felek Muhammed ve Yahyâ'nın canını aldı; mihnet, köleler sahibi Sencer'in rakibi oldu*

Sultan Sencer'in esaretten kurtarılışı 551 Sefer ayının sonuna yani Nisan 1156'ya tekabül etmektedir. Sultan Sencer'i esaret hayatından kurtaran, Oğuzların aman dilemeleri karşısında geri dönmeye karar veren sultanın atının dizginlerine yapışarak onun kararına mâni olanların başında gelen emirlerinden, Müeyyed Ayaba olmuştur (İbnü'l Kalânîsî, 1908, s. 460; Köymen, 2011, C.2, s. 454). Sultan Sencer esaretten kurtulduğunda kulları dağılmıştı. Devletin nizamı ve düzeni bozulmuştu. Yangın adeta göğe ulaşmıştı. Bir müddet toparlanmaya çalıştı. Ancak ne yazık ki kudretsizlik düşüncesi de sultanın ruhunu istila etmişti. Zira hazineleri boşalmış, halkı dağılmış ve ordu isyankâr bir haldeydi. İki üç ay geçmişti ki nefse ait düşünceler insanlığın zayıflığı ile bir araya geldi ve gayelerin karmakarışık olduğu bir hastalığa münce oldu (Râvendî, 1957, s. 179-180). Nitekim Sultan Sencer hapisten kurtulduğunda yaşlanmıştı. 10 Haziran 1156 (11 Rebüssânî 551) tarihinde Merv vilâyetinde hakkın huzuruna kavuştu. Ölüm anında şu beyitleri söylemiştir (Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 16; 1347/1968, s. 18; Özgüdenli, 2014, s. 46).¹⁴

بضرب تیغ جهانگیر و گرز قلعه گشای
جهان مسخر من شد چو من مسخر رای
بسی قلاع گشودم بیک گشودن دست
بسی سپاه شکستم بیک فشردن پای

neticesinde sultan bozguna uğramış ve esir düşmüştür. Bkz. Râvendî, 1957, s. 173-175; Zahîrüdîn-i Nişâbüri, 1383/2004, s. 60-63; 2018, 117-118; Oruç, 2020, s. 239-242.

¹³ Sultan Sencer'in Semerkand'da Katvân sahrasında 536-1141 senesinde Karahıtaylar (524-607/1130-1211)'a karşı uğradığı mağlubiyet başına gelen ilk felakettir. Katvân Muhârebesi olarak bilinen bu savaşta ciddi kayıplar verildi ve sultanın zevcesi Terken Hatun esir düştü. Esir düşen Terken Hatun iki sene onların elinde kalmıştır. Bkz. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 2015, s. 95; Özgüdenli, 2020, s. 273-274.

¹⁴ Melikliği yirmi yıl hükümrânlığı kırk yıl sürmüş olan Sultan Sencer'in ölüm tarihi *Râhat-üs-Sudûr*'da ve *İbnü'l Esîr*'de de hicrî 551 senesi olarak zikredilmektedir. Ayrıca bkz. Fahrî-i Herevî, 1345/1966, s. 16; 1347/1968, s. 18; *Lübâbü'l-Elbâb*'da ise bu beyitler ölüm karşısında güçsüzlüğünü dile getirdiği rivayet edilerek Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'ye nisbet edilmiştir. Bkz. Avfî, 1324/1906, s. 25.

بقا بقای خدايست و ملک ملک خدای¹⁵

جو مرگ تاختن آورد هیچ سود نداشت

Aklın hâkimi olduğum için dünya fetheden kılıç darbesi ve kale açan gürzle cihan bana itaatkâr oldu

Bir el hareketiyle birçok kaleler zapt ettim, bir ayak basmayla birçok orduyu mağlup ettim

Ecel gelince hiç faydası olmaz, ebediyet ebedî olan Allah'ındır mülk de mülk sahibi olan Allah'ındır.

Sultan Sencer'in fâni olan bu dünyadan ayrılmasıyla Büyük Selçuklu Devleti de tarihî serüvenini tamamlamıştır. Fahrî-i Herevî, *Ravzatu's-Selâtin*'de Türk ve İslâm tarihinin en mühim siyasi teşekküllerinden biri olan Selçukluların saltanat süresinden evvel Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin dışında şiir söylemiş olan hükümler olmadıği bilgisine yer vererek, Sultan Sencer b. Melikşâh ve Sultan Tuğrul Bey b. Arslan Bey b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh'ın şiir söylediklerini ve şiirlerinin son derece güzel olduğunu da belirtmiştir. Ardından ise şiiri uğur getirsin, uğurlu gelsin diye eserine kaydettiğini ifade eden Fahrî-i Herevî, Sultan Mahmûd hakkında şu özel bilgileri kaydetmiştir: “Sultan Mahmûd-ı Gaznevî -Allah onun delilini aydınlık kılsın- Yüce Allah'ın şehirlere koruyucusu ve Allah'ın var ettiği her şeyin yardımcısıydı. Herkes onun veli olduğuna dair hem fikirdi. İlk halifelikten itibaren ona zamanın velisi rütbesi verilmişti. Ayrıca adaletli, gazi unvanlı, derviş mizaçlıydı. Sûmenât'ı ele geçirdi ve bu vilâyette bulunan birçok put haneyi yıkıp yerine mescitler yaptırdı. Kitaplarda ve Nasuh-i Ekâbir de o, hayır ve iyi adla anılmaktaydı. Özellikle Mantiku't-Tayr ve Ahlâk-i Nâsirî kitapları onun ahvâli hakkında fazlaca bilgi barındırmaktadır. Onun yüksek olgunluk derecesindeki vasıflarını anlatmaya imkân ve sınır yoktur. Kısaca söylemek gerekirse Sultan Mahmûd son derece hoş tabiatlıydı. Devlet işlerinin yanı sıra kimi zaman şiir de söylemiştir” (Fahrî-i Herevî, 1347/1968, s. 13).

Ayrıca Fahrî-i Herevî bahse konu eserinde, uzun zamandır peşinde olduğu Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin şiirlerine Hüseyin b. Muhammed Şerîf'in Sultan Üveys b. Hüseyin İlhânî adına yazmış olduğu *Enisü'l-Âşıkîn* adlı bir nüshada rastladığını ifade etmiştir. Verilen bilgiye göre bu kitapta şöyle rivayet edilmektedir: “İrfan sahipleri sevgilinin cemalini her yerde birkaç şeye benzetmişler ve her nisbet edildiğinde beyitlerin üstadlarından örnek vererek yazmışlar”. Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin çene çukurunu betimleyen bu iki beyit ona aittir (Fahrî-i Herevî, 1347/1968, s. 13).

خون من ریختی و عذرم هست

ز نخت گر گرفتم از سر لطف

گوی سیمین گرفتن اندر دست

زانکه هنگام رگ زدن رسم است

İltifat için senin çenene dokundum, benim kanımı döktün oysa mazeretim vardı

Çünkü kan aldırırken elde gümüş top tutmak âdettendir

Devletin menfaatlerini koruyup kollayan ve güçlü bir hükümdar olan Sultan Mahmûd-ı Gaznevî günümüze ulaşmış edebî ve tarihî kaynaklarda cesur, ihtiyatlı, ileri görüşlü, adalet ve hoşgörü timsâli olarak addedilmektedir. İslâmiyet'i korumak ve

¹⁵ Çeşitli cönk, mecmua ve tezkirelerde Sultan Sencer'e nispet edilen başka şiirler de vardır. Tespit edilmiş şiirlere ve bu şiirin Türkçe karşılığı için ayrıca bkz. Özgüdenli, 2014, s. 46-47.

İslâmiyet'in umdelerini yaymak gayesiyle birçok gazaya çıkmıştır. Bu bağlamda Hindistan seferleri büyük önem teşkil etmektedir. İtaat altına aldığı bu yerlerde mescitler yaptırmış ve din adamları görevlendirmiştir. 392/1001 senesinde gerçekleştirmiş olduğu Hint seferinden sonra kendisine "Gâzi" unvanı verilmiştir (Merçil, 2003, s. 362-365). "Putkırıcı" Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin putperestlere karşı mücadelede en mühim seferi Hindistan'ın batı kıyısında yer alan Sûmenât'ı zapt ettiği son seferidir. Çokça putların bulunduğu birçok yerden Sûmenât'ı ayıran özellik Hindu telakkisine göre putların hükümdarı konumunda bulunan en büyük ve en kudretli putun bu vilâyette bulunmasıdır. 416/1026 senesinde gerçekleşen bu seferle asıl put parçalarına bölünmüştür. Pek çok put yerle yeksan edilmiş ve binlerce puthâne camiye dönüştürülmüştür. Hindûların ne Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'ye çok para teklif etmeleri fayda etmiş ne de putlara yalvarmaları tahribi engelleyebilmiştir. Hazineler tamamıyla yağmalanmış ve asıl putun her bir parçası Müslümanlar dinî vecibelerini yerini getirirken ayaklarının altında çiğnensin diye yol ve cami merdivenlerine konulması için Gazne, Mekke ve Medine'ye gönderilmiştir (Beveridge, s. 59-60; Durak, 2000, s. 38-41; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 2015, s. 31-32; Kafesoğlu, 2017, s. 379).¹⁶ Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin putperestler dışındaki diğer mücadelesi mensuplarının propagandası ile her geçen gün yaygınlaşarak ön planda olmaya başlayan Bâtınî ve Râfîzî mezheplerinin faaliyetlerini önlemeye yönelik gayretleri¹⁷ olmuştur. Sultanın bu yöndeki mücadelesi ölümünden bir yıl öncesine yani 420/1029 senesine tekabül etmektedir (*Mucmelü't-Tevârih ve'l-Kasas*, 1318/1939, s. 403-404; Utbî, 1334/1955, s. 178-237; Kafesoğlu, 2017, s. 381). 421/1030 senesinde hayatını kaybeden sultan ayrıca sarayında yüzlerce şair bulundurmuş ve meclisler tertip etmiştir. İran edebiyatının ünlü sîmâları olan Gazâirî-i Râzî (ö. 426/1035), Ferruhî-i Sîstânî (ö. 429/1038), Unsurî (ö. 431/1040), Ascedî (ö. 433/1042) başta olmak üzere birçok şair onun ilgi ve alakasına nail olmuş ve ondan himaye görmüşlerdir (Kafesoğlu, 2017, s. 383).

Sonuç

Ravzatu's-Selâtin adlı eserin tanıklığında Büyük Selçuklu Devleti'ni konu edindiğimiz bu çalışmada belirtilmesi gerekli olan birkaç önemli husus bulunmaktadır. Bunlar sırası ile şöyledir:

Selçuk Bey'in bazı kaynaklarda üç, bazı kaynaklarda dört, bazı kaynaklarda ise beş oğlu olduğu kayıtlıdır. Fahrî-i Herevî'nin *Ravzatu's-Selâtin* adlı eserinde Selçuk'un dört oğlu olduğu belirtilmiş ve dördünün de adı verilmiştir. Tasrih edilen isimler Mikâil, İsrâfil, Mûsâ ve Yûnus şeklindedir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan ve temin ettiğimiz yazma nüshada İsrâfil olarak kaydedilmiş ismin bir diğer nüshada yani Paris Milli Kütüphanesi'nde Edgard Blochet'in hazırladığı ulusal kütüphane kataloğunun birinci cildinin 320 numaralı yazma nüshasında İsrâil olarak kayıtlı olduğu

¹⁶ Sultan Mahmud'un putlara yönelik bu uygulaması Hindistan'da kendisinden sonraki süreçte bir gelenek haline almış ve asırlar sonrasında Müslüman hükümdarlar tarafından devam ettirilmiştir (Koç, 2021, s. 143-144)

¹⁷ Bu mezheplerin Hindistan'daki faaliyet alanlarını sonlandırmaya dönük Gaznelilerin gayretlerinin uzun vadede tam bir etki sağlamadığı görülmektedir. Zira Karmatîlerin ve Müvelleherin Kuzey Hindistan'da varlık alanı buldukları görülmektedir (Koç, 2020, s. 1679-1700).

Hayyâmpûr'un tenkit ettiği çalışmasında dipnotta belirtilmiştir. Bahse konu bu isim, günümüze ulaşan bazı kaynaklarda İsrâfil ya da İsrâil olarak geçmektedir. Hiçbir yerde her iki isme aynı anda tesadüf edilmediği düşünülürse adların (bazı kaynaklarda Yusuf yerine Yunus zikredilmesi gibi) tek bir kişi için kullanıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Söz konusu isimlerin hem yazılış hem de okunuş olarak birbirine yakın olması bu farklılığa sebebiyet vermiş olmalıdır.

Eserde Selçuk'un, Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin esaretinde öldüğü nakledilmiştir. Bu bilgi ilk kez telaffuz edilen bir bilgidir. Fahrî-i Herevî, Selçuk'un esaretini Arslan Yabgu'nun Sultan Mahmûd-ı Gaznevî tarafından hile ile esir edilmiş olma hadisesi ile karıştırmış olmalıdır. Ancak müellifin henüz bilmediğimiz farklı bir olaydan bahsetmiş olması da muhtemeldir.

Eserde Hâce Nizâmülmülk'e nispet edilen şiir de bulunmaktadır. Bu şiirin Hâce Nizâmülmülk'e ait olduğu Hamdullah-i Müstevfî'nin *Târîh-i Güzîde* adlı eserinde de kayıtlıdır. Hâce Nizâmülmülk'e nisbet edilmiş olan bu şiire göre; O, doksan altı yaşına kadar yaşamış olmalıdır. Onun hayata gözlerini yumduğu yıl üzerine şimdiye kadar farklı bir tarih telaffuz edilmemiş ve kayıtlarda ölüm tarihi hususunda bir tartışma söz konusu değildir. Hâl böyle iken 485/1092'de hayata veda etmiş olan Hâce Nizâmülmülk'ün doğduğu yıl müverrihlerce hemfikir olunan 408/1018 senesinin yanı sıra şiirde geçen doksan altı yaştan hareketle 386/996 senesi de ortaya çıkmaktadır. Hülâsa şimdiye kadar bilinenin aksine Hâce Nizâmülmülk'ün 386/996'da dünyaya gelmiş olması muhtemeldir. Ancak bu görüşe yer veren henüz başka bir belge yahut kaynak bulunmamaktadır.

Son olarak *Ravzatu's-Selâtin* adlı eser tanıklığında hazırlanan bu çalışmada şair ve edipleri himaye etmiş olmalarının yanı sıra şiire ve edebiyata alaka gösterip zaman zaman şiir söylemiş hükümlerlere de yer verilmiştir. Bu durum üstün yönetici vasıflarının haricinde bizzat şair olduğunu ve onların edebî yönlerinin de kuvvetli olduğunu göstermektedir. Çalışmada ayrıca menkıbeler eşliğinde devrin büyük şairleri ve örnek beyitleri bulunmaktadır. Bu şiirler dönemin ilim ve edebiyatına gösterilen ilginin ortaya konması bakımından oldukça önem teşkil etmektedir.

Extended Abstract

The sources about the Great Seljuk Empire that reached the present day are very limited. Therefore, every study that deals with this state are of great importance and there are several sources of primary importance. *Rawzat al-Salatin* may also be assumed among them. *Rawzat al-Salatin*, which generally mentions life stories and exemplary poems of poets, rulers and statesmen, contributes a little to the people who study Great Seljuk History. M. Fuad Köprülü first stated the importance of the study in one of his own articles. As it is known, existing sources about the Seljuqs are in various languages, including Arabic and Persian. The language of this study is Persian and it was penned by Fakhri Haravi, an important figure of the sixteenth century. Between the lines in the study in question, which has not been used in the researches until now, it also encounters some specific information about the Great Seljuk Empire. Most importantly, it is one of the few sources that articulate the names of Seljuk's sons. The author stated that he had

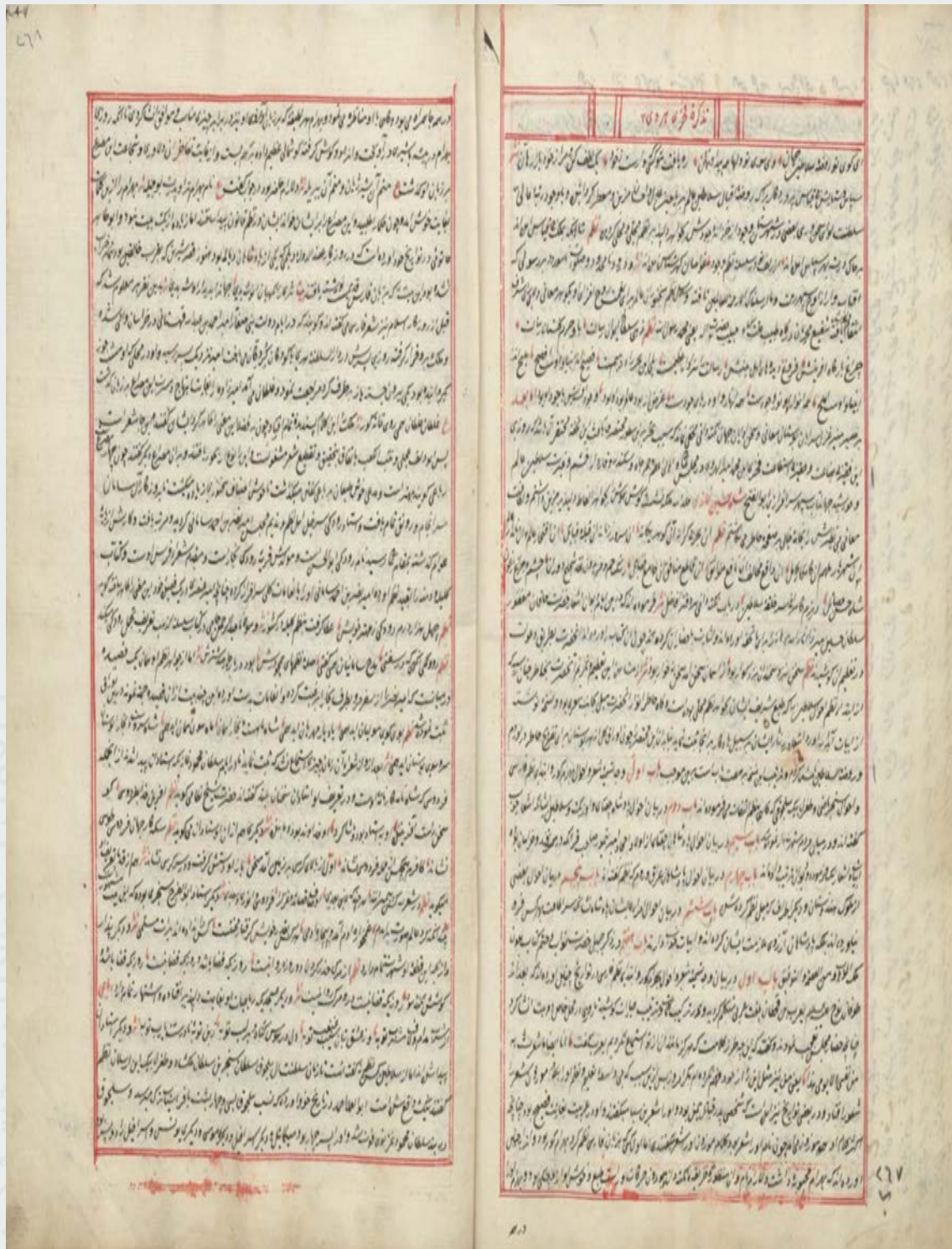
transmitted the information from the study belongs to Abu'l-'Ala b. Ahmed's known as "Tarih". Through this study, we are informed of the source known as "Tarih" and also known as "Tarih-i Abu'l-'Ala". Some lines of the aforementioned source, which we do not know to what extent its content is the subject of the Great Seljuk Empire, was reached today by Fakhri Haravi. However, for now, it could be said that the study in question, which belongs to Abu'l-'Ala b. Ahmed, is one of the Seljuks historical sources that have not survived for various reasons. According to the information available, several documented, catalogued, known and identified several manuscripts of "Rawzat al-Salatin" are stored in libraries in and out of Turkey. The copies in the Istanbul University Library and the Paris National Library are among the oldest, most accurate and perfect copies. In this study, the criticized texts of Abd al-Resul Khayyampur and Hosam al-Din Raşedi, especially the manuscript in the Istanbul Library, were taken as a basis in this study and the literature was contributed by examining them with various sources.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac (1987). *Abû'l-Farac tarihi* C. 1 (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ateş, A. (1968). *İstanbul kütüphanelerinde Farsça manzum eserler I (İstanbul ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Avfî, M. (1324/1906). *Lübâbü'l-Elbâb*, (E. G. Browne & M. M. Kazvînî, Nşr.). Leiden-London.
- Beveridge, H. *A comprehensive history of India*, New Delhi: Publishing House.
- Bilgen, A. (1982). *Muhammad 'Avfî'nin Lubâb Al-Albâb tezkiresindeki sebki (üslubu) ve sebk ile ilgili görüşleri*, (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi). Ankara: AÜ DTCF-Fars Dili ve Ed. Birimi.
- Durak, N. (2000). *Hindistan'a kuzeyden yapılan seferler*. Ankara: ASAM Yay.
- Fahrî-i Herevî (1038/1628). *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtîn*, Yz., No: 4097, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.
- Fahrî-i Herevî (1345/1966). *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtîn*, (A. Hayyâmpûr, Nşr.). Tebriz: İntişârât-i Mu'esse-i Târîh ve Ferheng-i İrân.
- Fahrî-i Herevî (1347/1968). *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtîn ve Cevâhiru'l-'Acâyib* (H. Râşidî, Nşr.). Haydarâbâd.
- Gökmen, G. (2021). Edîb Sâbir Divanı'nda Sultan Sencer methiyeleri. *Nüsha*, 21(52), 103-128.
- Gömeç, S. (2000). Tonga Tigin'in kimliği üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 48, 205-210.
- Gömeç, S. (2010). Terken unvanı hakkında. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17, 107-114.
- Hâkânî-i Şirvânî (1382/1962). *Divân-ı Hâkânî-i Şirvânî*, (Z. Seccâdî, Nşr.). Tahran: İntişârât-i Zevvâr.
- Hamdullah-i Müstevfî (1339/1960). *Târîh-i Güzide* (A. Nevâî, Nşr.). Tahran: İntişârât-i Emîr Kebîr.
- İbnü'l Esîr (1991). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh tercümesi* C. 9-10. (A. Özaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yay.
- İbnü'l Kalânî (1908). *History of Damascus*, (H. F. Amedroz & E. J. Brill, Ed.). Leiden.
- İbnü'l Verdî (2017). *Bir orta çağ şairinin kaleminden Selçuklular*, (M. Alican, Trc. ve Not.). İstanbul: Kronik Yay.
- Kafeoğlu, İ. (2017). Mahmud Gaznevî (s. 368-384). *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler Mülâhazalar*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (1958). Selçuk'un oğulları ve torunları. *Türkiyat mecmuası*, Sayı 13'ten ayrı basım: 117-130.
- Kafesoğlu, İ. (1989). Alparslan. *İslam ansiklopedisi* (C. 2, s. 526-530). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Karaismailoğlu, A. (2001). Klasik dönem Türk şiiri incelemeleri. Ankara: Akçağ Yay.
- Karaismailoğlu, A. (2006). Muizzî. *İslam ansiklopedisi* (C. 31, s. 98-99). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Koç, B. (2020). Delhi Türk sultanlığında bir derviş Seydi Müvelleh ve faaliyetleri üzerine. *DEÜSBED*. (C. 22, S. 4, s. 1679-1700). İzmir: DEÜ Yay.
- Koç, B. (2021). Hindular, Hindu kralları ve Delhi Türk sultanlığı ilişkileri (1206-1320). *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. (C. 32, S. 1, s. 138-164). Ankara: TEK-DAV Yay.
- Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi: ikinci imparatorluk devri*, C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Merçil, E. (2003). Mahmûd-ı Gaznevî. *İslam ansiklopedisi* (C. 27, s. 362-365). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî (2015). *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, (E. Göksu, Trc ve Not.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- Mucmelü't-Tevârîh ve'l-Kasas* (1318/1939). (Meliku's-şuarâ-i Bahâr, Nşr.). Tahran: Çaphâne-i Hâver.
- Nizâmî-i Arûzî (1327/1948). *Çehâr Makâle*, (M. Kazvîni, Nşr.). Tahran: Çâp-i Leiden.
- Nizâmülmülk (1999). *Siyâsetnâme* (M. A. Köymen, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Oruç, Z. (2020). Sultan Sencer'in esâreti. *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 12, 237-260.
- Özaydın, A. (1991). Arslan b. Selçuk. *İslam ansiklopedisi* (C. 3, s. 402-403). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2004). Melikşâh. *İslam ansiklopedisi* (C. 29, s. 54-57). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın, A. (2007). Nizâmülmülk. *İslam ansiklopedisi* (C. 33, s. 194-196). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2014). Büyük Selçuklu sultanlarına ait Farsça şiirler. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 39-67.
- Özgüdenli, O. G. (2020). *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti tarihi (1040–1157)*. C. 1, Ankara: İSAM Yay.
- Râvendî (1957), *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (A. Ateş, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sevim, A. (1993). Çağrı Bey, *DİA*, C.8: 183-186.
- Sıddıqui, I. H. (1993). Alâeddîn Cihânsûz. *İslam ansiklopedisi* (C. 7, s. 544-545). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Solmaz, S. (2019). Selçuklu tarihinin kronoloji problemine bir örnek: Selçuk Bey'in Cend'e göç tarihi meselesi. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 22, 345-363.
- Taneri, A. (1967). Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda vezirlik. *AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 75-186.
- Turan, O. (1944). Terken unvanı, Türkan değil Terken. *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 1, 67-73.
- Türker, Ö. & Özen, F. (2017). Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme'ye göre Selçuklu Hanedanı'nın menşei. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 331-351.
- Utbî (1334/1955). *Târîh-i Yemînî*. Tahran: Çaphâne-i Muhammed Alî.
- Yazıcı, T. (1989). Am'ak-i Buhârî. *İslam ansiklopedisi* (C. 2, s. 555). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yıldırım, N. (2006). *Fars mitolojisi sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Zahîrüddîn-i Nişâbü'rî (1383/2004). *Selçuknâme*, (A. H. Morton, Nşr.). London: İntişârât-i Bunyâd-i Yâdgâr-i Ellias John Gibb; Türkçe terc. Ayşe Gül Fidan. (2018). *Selçuknâme*. İstanbul: Kopernik Yay.
- Zebîhullâh-i Sâfâ (2003). *İran edebiyatına genel bir bakış* (H. Almaz, Çev.). Ankara: Nüşa Yay.

EKLER

Ek 1: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan 4097 numaralı mecmuanın içerisinde 267b-275b varakları arasında yer alan *Ravzatu's-Selâtin* adlı eserin yazma nüshasının ilk iki sayfası.